

KATARÍNA ŽEŇUCHOVÁ*

Dialektický slovník bošácky Ludovíta V. Riznera ako nevyčerpatel'ný prameň etnolingvistických výskumov¹

ŽEŇUCHOVÁ, K.: Ludovít V. Rizner's *Dialektický slovník bošácky* as an Inexhaustible Source of Ethnolinguistic Research. *Slavica Slovaca*, 55, 2020, No 3, pp. 408-416 (Bratislava).

Author analyzes Ludovít V. Rizner's *Dialektický slovník bošácky*, points to the circumstances behind its origin and its use in Slovak dialectology. The goal of this paper is to show Rizner's writings, to this day unused, concerning extralinguistic information and broader contextual characteristics of explained phenomena. These unpublished lexicographical texts offer wide possibilities for broad ethno-linguistic research.

National Culture, National Language, Ethnolinguistics in Slovakia, L. V. Rizner, *Dialektický slovník bošácky*.

Osobnosť a dielo Ludovíta Vladimíra Riznera, pedagóga, kultúrno-osvetového dejateľa, zakladateľa slovenskej národnej bibliografie, publicistu, spisovateľa a zberateľa artefaktov slovenskej ľudovej reči a kultúry, nie je v našich kultúrnych dejinách neznáma. O životných peripetiách a jeho práci sa dočítame na stránkach dobovej tlače, v archivovaných rukopisných materiáloch patriacich do osobného fondu L. Riznera i vo vedeckých monografiách, zborníkoch, štúdiách, ktoré vznikali najmä pri jubileách narodenia či smrti tohto dejateľa a hodnotia jeho miesto v dejinách slovenskej národnej kultúry.² Najviac pozornosti sa venovalo Riznerovej *Bibliografii slovenského písomníctva*,³ ktorá podnes sprevádza prácu každého literárneho vedca, bibliografa či pracovníka v oblasti kultúry.

V práci upriamime pozornosť čitateľov na lexikografické dielo L. V. Riznera poskytujúce nárečový materiál z Bošáckej doliny, ktoré stihol podobný osud ako i ďalšie jeho práce, keďže podnes zostalo v rukopisnej podobe. Podnetom na zbieranie nárečového materiálu a k zapisovaniu javov ľudovej kultúry „*pokladov spevu, bájenia, múdrosti, zábavy, reči a života slovenského*“⁴ bolo pre L. V. Riznera vydanie prvého zväzku *Sborníka slovenských národných piesní, povestí, prísloví, porekadiel, hádok, hier, obyčajov a povier* v roku 1870 v Matici slovenskej.⁵ O záujme zbierať folklórny materiál „*s podržaním pôvodnosti a krajomluvy*“ zmieňuje sa L. V. Rizner v úvode k zbierke *Povery a čary*

* Doc. Mgr. Katarína Žeňuchová, PhD., Slavistický ústav Jána Stanislava SAV, Dúbravská cesta 9, 841 04 Bratislava.

¹ Príspevok je výsledkom riešenia projektu APVV-18-0032 – Mytologické predstavy o svete v naratívnych prameňoch na Slovensku v systéme slovanských jazykových a kultúrnych vzťahov.

² Paška, J.: L. V. Rizner. Martin: Osveta, 1956. 114 s.; Kovačka, M. (ed.): Ludovít Vladimír Rizner 1849–1913. Jubilejný zborník zo seminára k 140. výročiu Riznerovho narodenia. Martin: Matica slovenská, 1993. 388 s.; Galandová, L. (ed.): Zborník o L. V. Riznerovi : príspevky z konferencie o L. V. Riznerovi z príležitosti 120. rokov jeho narodenia. Martin: Matica slovenská, 1970. 264 s.

³ Rizner, L. V.: Bibliografia písomníctva slovenského na spôsob slovníka od najstarších čias do konca r. 1900 : s pripojenou bibliografiou archeologickou, historickou, miestnou a prírodovedeckou. Diel prvý: A-F; Diel druhý: G-K; Diel tretí: L-O; Diel štvrtý: P-R.; Diel piaty: S-Š.; Diel šiesty: T-Ž a značky. Martin : Matica slovenská, 1929; 1931; 1932; 1932; 1933; 1934. 416 s.; 509 s.; 362 s.; 310 s.; 270 s.; 266 s.

⁴ Obrov, L. V.: *Povery a čary z Bošáckej doliny*. In: *Orol*, 1874, roč. 5, č. 8-10.

⁵ *Sborník slovenských národných piesní, povestí, prísloví, porekadiel, hádok, obyčajov a povier*. Sv. 1. Vo Viedni: Matica slovenská, 1870.

z Bošáckej doliny, ktorá mu vyšla pod pseudonymom Obrov v časopise *Orol* v roku 1874: „*Od toho času (od vydania Sborníka, pozn. K.Ž) počal som si pilnejšie všímať i ja nášho ľudu, a zvlášte značiť do knižôčky vždy pri sebe nosiacej, z úst jeho počuté: piesne, porekadlá, povery spojené s čarami a hádanky.*“⁶ Rovnako Riznerov zújame o javy ľudovej kultúry môžeme vnímať ako priamu odpoveď na zberateľskú výzvu Matice slovenskej uverejnenej v spomínanom Sborníku.⁷

Bohatým informačným zdrojom o príprave nárečového slovníka sú osobné dokumenty E. V. Riznera – korešpondencia⁸ a denník, ktorý si viedol od 1. júla 1889; ostatný záznam v denníku je datovaný 28. júnom 1900.⁹ V liste adresovanom Andrejovi Kmeťovi 26. marca 1895 píše: „*Teraz usporiadam si už „Slovník dialektický“ bošáckej doliny. Slová a fráze písané sú na cedulkách, ktorých je vyše 5000. Preznačená tu každá odchýľka od spisovného jazyka nášho. Prácu venujem p. dr. Pastrnekovi. Keby už len P. Boh dal zdravia a nebolo by kadejakých tých rodinných starostí a mrzutostí, išlo by to jedno po druhom, lebo chuť k práci bola by.*“¹⁰

O postupe prác na slovníku, o plánoch na vydanie a inšpiračných vzoroch na jeho zostavenie sa zdôveruje o rok neskôr opäť Andrejovi Kmeťovi v liste z 27. augusta 1896: „*Tohto roku sedím ustavične pri Slovníku dialektickom, z ktorého i p. dr. Pastrnek nehoráznu mal radosť, keď ma 4. t. m. navštívil a hotovú časť dôkladne poprezeral. Dalo mi to veľa práce, veď 15 000 lístkov napísať, usporiadať a z nich asi 10 000 do čista odpísať, nenie malou prácou. Dnes dokončil som literu P., na 56-om hárku. Ešte treba mi napísať asi 24 hárkov, lebo písmeny S, Š a Z veľmi mnoho lístkov čítajú. Slovník má byť do konca t. r. v rukách p. Pastrnkových, ktorý vraj postará sa o jeho vydanie. Obsahuje všetky naše slová odchýľne vyslovované a písané od správnej slovenčiny, idiotizmy,¹¹ frázy, mená obyvateľov našej doliny (krstné i priezviská), mená honov, vrchov, jarkov, studienok atď., všetky príslovia a porekadlá, zvyky, povery atď. Vzorom mi tu bol Kottov „Česko-nemecký slovník gram.-fraseologický“, ktorý už asi tretinu týchto našich „pokladov“ uverejnil, lebo z mojich zbierok čerpal preň dôst. p. Šmýd, farár zborovický, úprimný priateľ Slovákov, ktorý však, bohužiaľ, už na druhý rok v ťažkej nemoci leží. Cez september, ak dá Boh zdravia, slovník dokončím a potom ho už len dopĺňovať budem, lebo nenie dňa, kde by som niečo takého nepočul, čo zasluhuje preznačenia.*“¹²

O tom, že ho svojou návštevou poctil František Pastrnek, sa zmieňuje aj na stránkach svojho denníka a k 4. augustu 1896 si doň zapísal: „*Včera asi o 5. hod. popoludní neočakávane dorazil k nám dr. Pastrnek. (...) Veľmi povzbudzoval ma, aby som sa po ukončení Slovníka dal do Rukováti, ktorú by vraj potom Česká akademia naisto vydala. I Dialektický slovník bude vraj hľadieť vydať, lebo je to vraj dielo cenné, ktoré zasluhuje vydania.*“¹³

O pár mesiacov zápis v Riznerovom denníku z 3. novembra 1896 prináša správu, že *Dialektický slovník bošácky* je dokončený: „*Dnes s Božou pomocou dokončil som svoj Dialektický slovník, na ktorom som od viac rokov, ale iba posledné dva roky, pilne pracoval. V júni oddal som sa do usporiadovania lístkov, ktorých bolo asi 16 000, a cez celé leto ich prepisujúc, dnes s prácou bol som hotový. Rukopis vo 4° číta 726 strán alebo niečo vyše 90 hárkov. Teraz budem ho už len opravovať*

⁶ Obrov, E. V.: *Povery a čary z Bošáckej doliny*, c. d.

⁷ Urbancová, V.: *Slovenská etnografia v 19. storočí*. Martin: Matica slovenská, 1987, s. 194.

⁸ Korešpondencia je uložená v osobnom rukopisnom fonde E. V. Riznera v Literárnom archíve SNK v Martine. Časť korešpondencie, konkrétne korešpondencia s Andrejom Kmeťom, bola sprístupnená v práci Sokolík, V.: *Listy Andreja Kmeťa Ľudovítovi Riznerovi*. Martin: Matica slovenská, 1984. 272 s.

⁹ Denník E. V. Riznera verejnosti sprístupnila Černá, M. L.: *Denník Ľudovíta V. Riznera*. Bratislava: Vydavateľstvo SAV, 1955. 370 s.

¹⁰ https://zlatyfond.sme.sk/dielo/1498/Rizner_Listy-Andrejovi-Kmetovi/10 [citované 11.10. 2020].

¹¹ E. V. Rizner v liste A. Kmeťovi uvádza termín *idiotizmus*, ktorý v citovanej pasáži verne preberáme. Ide o dobový lingvistický termín, ktorého význam je opísaný v *Slovníku slovenského jazyka (1959 – 1968)* ako *svajrázmy, jazykový zvrät, idiomatizmus* (Peciar, Š. (red.): *Slovník slovenského jazyka*. I. A – K. Bratislava: Vydavateľstvo SAV 1959. 815 s.).

¹² https://zlatyfond.sme.sk/dielo/1498/Rizner_Listy-Andrejovi-Kmetovi/17 [citované 11.10. 2020].

¹³ https://zlatyfond.sme.sk/dielo/1169/Rizner_Dennik-Ludovita-V-Riznera/5 [citované 11.10. 2020].

a doplňovať, aby som ho mohol o Novom roku p. dr. Pastrnkovi odoslať. Zajtra odošlem ho do Trenčína Bartekovi, aby mi ho zaviazal. Bola to práca veľká, ale milá, mám z nej opravdovú radosť. O pár dní dám sa do Prameňov k životopisom a literárnej činnosti slovenských spisovateľov a len potom, ak dá Boh zdravia, oddám sa celou parou do Rukováti.¹⁴ 17. novembra 1896 bol zviazaný slovník už späť v rukách L. Riznera: „Bartek poslal mi Slovník zviazaný. Dnes som ho už počal doplňovať. Dakedy v januári pošlem ho p. dr. Pastrnkovi.“¹⁵

Uvedené osobné materiály L. V. Riznera dokumentujú jeho neúnavnosť a vytrvalosť pri spracúvaní materiálu. Napriek avízu o završení práce na slovníku a zviazaní rukopisných hárkov púšťa sa hneď do dopĺňania materiálu, lebo ako sa sám vyjadril vo vyššie citovanom liste Andrejovi Kmetovi, „*nenie dňa, kde by (...) niečo takého nepočul, čo zasluhuje preznačenia.*“¹⁶

Štúdium rukopisu *Dialektického slovníka bošáckeho* z roku 1896 (726 rkp. s.), ktorý je uložený v Literárnom archíve Slovenskej národnej knižnice v Martine, potvrdzuje pracovnú metódu L. V. Riznera. Pri prepisovaní lexikálneho materiálu z lístkov ponechal na hárkoch priestor na margu (5 cm), aby mohol rukopis dopĺňať. Veľkou motiváciou k dokončeniu diela bola i skutočnosť, že jeho prácu si vážil český jazykovedec František Pastrnek, ktorý ho, ako vyplýva aj z vyššie citovaných dokumentov, 4. augusta 1896 osobne navštívil na fare v Zemianskom Podhradí a prisľúbil mu vydanie slovníka.¹⁷ Napriek tomu, že František Pastrnek niekoľkokrát potvrdil vydanie *Dialektického slovníka bošáckeho* v Prahe v Českej akadémii vied, nasledujúce roky, žiaľ, neprinesli sľubované vydanie. Rizner však v práci na *Slovníku* neustal – pripisoval na margo svojich hárkov doplnenia k heslám, vpišoval nové a nové poznámky a významové kontexty, až sa jeho dielo stalo neprehľadné. Na sklonku svojho života poznačeného vážnou chorobou a predtuchou smrti sa pustil do prepisovania, čo viedlo k vzniku druhej verzie slovníka. O svojom zámere prepísať dielo sa zmieňuje 5. 2. 1913 v liste priateľovi Vršatskému,¹⁸ ktorý po Riznerovej smrti (L. V. Rizner umrel 7. októbra 1913) uverejnil nekrológ v Slovenských pohľadoch, kde uvádza aj úryvok zo spomínaného listu: „*Nuž a ako trávievam ten biedny život? Čítaním a pisaním.... A čo pišem? Usporadovo som svoj Dialektický slovník bošácky, lebo iný by sa v tom nebol vyznal. Ešte som s ním není hotový, ale dúfam, že do konca t. roku bude už v poriadku. Mienim ho dr. Pastrnkovi poslať. On i po mojej smrti predloží ho č. Akadémii.*“¹⁹

Dnes tak máme k dispozícii na štúdium dve rukopisné verzie *Dialektického slovníka bošáckeho*. Prvý rukopis (726 rkp. s.) dokončený v roku 1896 je uložený v Literárnom archíve SNK v Martine, druhá novšia a počtom hárkov rozsiahlejšia verzia rukopisu (949 rkp. s.) dokončená 23. augusta 1913 (dátum ukončenia uvádzame na základe Riznerovej poznámky na obale novej verzie slovníka) je zaevidovaná vo fondoch Ústrednej knižnice SAV a jej originál je uložený v Jazykovednom ústave Ludovíta Štúra SAV.

Obsiahle dielo L. Riznera nezostalo zo strany slovenskej dialektológie nepovšimnuté. *Dialektický slovník bošácky*, presnejšie jeho novšia verzia z roku 1913, sa využíva pri príprave kartotéky slovníkového spracovania nárečovej lexiky systematicky budovanej od roku 1953 v Jazykovednom ústave Ludovíta Štúra SAV (vtedy Ústav slovenského jazyka SAV). Novšia verzia Riznerovho slovníka sa tak stala najstarším lexikálnym prameňom excerpovaným pre potreby kartotéky *Slovníka slovenských nárečí*, kde sa využíva ako pomocný prameň a zároveň predstavuje vstupný časový medzník ohrani-

¹⁴ https://zlatyfond.sme.sk/dielo/1169/Rizner_Dennik-Ludovita-V-Riznera/5 [citované 11.10. 2020].

¹⁵ https://zlatyfond.sme.sk/dielo/1169/Rizner_Dennik-Ludovita-V-Riznera/5 [citované 11.10. 2020].

¹⁶ https://zlatyfond.sme.sk/dielo/1498/Rizner_Listy-Andrejovi-Kmetovi/17 [citované 11.10. 2020].

¹⁷ František Pastrnek uverejnil v jednom zo série článkov publikovaných na stránkach Slovenských pohľadov správu o Riznerovom slovníku (Pastrnek, F.: Študovanie slovenčiny. In: Slovenské pohľady, 1894, roč. 14, č. 3, s. 188-193). L. V. Rizner v liste A. P. Záturckému vyjadril sklamanie nad tým, „že viac ukážok neuverejnil v Pohľadoch, a potom mohol i to podotknúť, čo asi „Sbor.“ ten obsahuje.“ (List Záturckému 7. marca 1894).

¹⁸ Pseudonym Riznerovho priateľa Antona D. Svobodu, učiteľa v Bytči.

¹⁹ Vršatský: Ludovít V. Rizner. In: Slovenské pohľady, 1913, roč. 33, s. 681.

čujúci kartotéku *Slovníka slovenských nárečí*.²⁰ Materiál Riznerovho slovníka využíval aj Ivor Ripka pri zostavovaní monografie o dolnotrenčianskych nárečiach²¹ a Vecného slovníka dolnotrenčianskych nárečí.²² Viaceré vedecké práce slovenských jazykovedcov venujú pozornosť tomuto dielu;²³ no najvyčerpávajúcejšiu charakteristiku Riznerovho slovníka spracoval I. Ripka, a to z hľadiska obsahu slovnej zásoby, stavby hesla, metódy lexikografickej práce, typu výkladu, presnosti fonetického zápisu i gramatických údajov.²⁴ I. Ripka vo viacerých prácach analyzoval aj rozsiahly frazeologický fond Riznerovho slovníka.²⁵ Vo vzťahu k frazeologickým jednotkám sa často poukazuje na skutočnosť, že 1 600 frazém z Riznerovho slovníka bolo inkorporovaných do zbierky A. P. Zátureckého.²⁶ Zmieňuje sa o tom i sám zostavovateľ, A. P. Záturecký, v úvode, rovnako o tom svedčí zápis Ľ. Riznera v denníku zo 17. júla 1895: „*Ba kedy už vydá (A. P. Záturecký, pozn. K.Ž.) tie Porekadlá, na ktorých už toľko rokov pracuje? Medzi tými bude vyše tisíc porekadiel z Bošáckej doliny, lebo, ako mi bol písal, toľko (1600) si ich vybral z môjho Sborníka.*“²⁷ Popri frazeologických jednotkách A. P. Záturecký z Riznerovho *Dialektického slovníka bošáckeho* prevzal aj hádanky, ktoré mu v roku 1894 vyšli v Martine pod pseudonymom Borovohájsky.²⁸ Ľudovít V. Rizner do denníka (17. júl 1895) zaznamenal i túto dôležitú skutočnosť: „*A. P. Záturecký poslal mi ešte minulého roku pod pseudonymom Borovohájsky vydané Slovenské hádanky. Udáva tam i pramene, z ktorých čerpal, medzi iným i môj rukopis, ktorý mal začas u seba.*“²⁹

Štúdium obidvoch verzií lexikografického materiálu Ľ. Riznera ukazuje, že slovník obsahuje apelatívnu lexiku bošáckeho nárečia, ale aj vlastné mená i priezviská obyvateľov, pomenovania hospodárskych a domácich zvierat (kravy, kone, psy), chotárne názvy (Ripka 1975, 345). Konštatujeme, že práve novšia verzia slovníka (1913), bola doteraz viac využívaná pre potreby výskumu dialektológov a lingvistov.

Potreba vzniku novej verzie rukopisu bola u autora jednoznačne motivovaná spomínanou neprehľadnosťou spôsobenou korekciami a doplňovaním lexikálneho materiálu v pôvodnej verzii. Starší rukopis napriek veľkému množstvu doplnení a odkazov nie je až taký neprehľadný, Riznerov úhľadný a dobre čitateľný rukopis a pedantná úprava textu dovoľujú plné využitie aj pôvodnej verzie rukopisu na vedecký výskum. Novšia verzia z roku 1913, ktorej originál je uložený v Jazykovednom ústave Ľudovíta Štúra SAV,³⁰ nie je kompletná – chýba v nej 76 strán, a to od strany 251 do 326, ktoré boli pre potreby výskumu nahradené kópiami z pôvodnej verzie (s. 190-248 pôvodného rukopisu). Pri štúdiu a porovnávaní obidvoch verzií rukopisu Ľ. V. Riznera hneď upúta pozornosť skutočnosť, že

²⁰ Slovník slovenských nárečí. I. A-K. Bratislava: Veda, Vydavateľstvo SAV, 1994, s. 16.

²¹ Ripka, I.: Dolnotrenčianske nárečia. Bratislava: Veda, 1975. 276 s.

²² Ripka, I.: Vecný slovník dolnotrenčianskych nárečí. Bratislava: Veda, 1981. 336 s.

²³ Otázkam toponymie v Riznerovom slovníku venoval pozornosť Emil Tvrdoň (Tvrdoň, E.: Ľ. V. Rizner a slovenská toponomastika. In: Kovačka, M. (ed.): Ľudovít Vladimír Rizner 1849–1913. Jubilejný zborník zo seminára k 140. výročiu Riznerovho narodenia. Martin : Matica slovenská, 1993, s. 280-283.)

²⁴ Ripka, I.: Ľudovít V. Rizner ako jazykovedec a dialektológ. In: Kovačka, M. (ed.): Ľudovít Vladimír Rizner 1849–1913. Jubilejný zborník zo seminára k 140. výročiu Riznerovho narodenia. Martin : Matica slovenská, 1993, s. 272-279; Ripka, I.: Ľudovít V. Rizner a jeho Bošácky nárečový slovník. In: Slovenská reč, 1973, roč. 38, č. 6, s. 340-348.

²⁵ Ripka, I.: Z dolnotrenčianskej nárečovej frazeológie. In: Kultúra slova, 1994, roč. 28, č. 5, s. 288-290; Ripka, I.: Rizner and Záturecký. In: Ďurčo, P. (ed.): Europhras'98. Phraseology and Paremiology. Bratislava: Akadémia Policajného zboru, 1998, s. 308-312.

²⁶ Slovenská príslovia, porekadla a úsloví. Sepsal Adolf Petr Záturecký. Predloženo dne 21. května 1896. V Praze nákladem České akademie pro vědy, slovesnost a umění.

²⁷ https://zlatyfond.sme.sk/dielo/1169/Rizner_Dennik-Ludovita-V-Riznera/4#ixzz6aa8z3h20 [citované 11.10. 2020].

²⁸ O tom bližšie Leščák, M.: Slovenské ľudové hádanky. Bratislava: Tatran, 1981, s. 126.

²⁹ https://zlatyfond.sme.sk/dielo/1169/Rizner_Dennik-Ludovita-V-Riznera/4#ixzz6aa8z3h20 [citované 11.10. 2020].

³⁰ Za možnosť štúdia novej verzie Riznerovho rukopisu z roku 1913 ďakujem riaditeľke Jazykovedného ústavu Ľudovíta Štúra SAV, doc. Mgr. Gabriele Múcskovej, PhD., a vedúcej Dialektologického oddelenia JÚĽŠ SAV, Mgr. Kataríne Ballekovej, PhD.

v staršej pôvodnej verzii slovníka autor opisuje významy slov v slovenčine, na rozdiel od druhej novej verzie z roku 1913, kde sú vecno-významové opisy slov podané po česky. Komparácia obidvoch rukopisov ukazuje, že do novej verzie autor dôsledne vpisoval postupne dopĺňané heslá a poznámky z marga pôvodnej staršej verzie. Našli sme aj príklady, keď Rizner rozdeľuje jedno heslo zo staršej verzie do viacerých v novej verzii, napríklad pôvodne jedno heslo Anča, Ančurica, Ančurjéna = Anna (lichotive)³¹ v novej verzii rozdelil do troch. Niektoré heslá v novej verzii vynecháva (*Ba čerta, Ba d'asa*)³², pri niektorých heslách usporiadal nárečové exemplifikácie v inom poradí, napr. pri hesle bantuvat v pôvodnej verzii uvádza: „*Bantuvat, bantovať. Jako sa s' opovážil túto osobu bantuvat? Ňesprobuj sa mi to vác bantovat (toho sa dotknúť)! Čosi ma počíná v bruse bantuvat. Minulěj noci nás kmiňé bantovali (chceli vykrast)*“.³³ Prepracovaná verzia z roku 1913 uvádza tie isté príklady z nárečia, ale v inom poradí: „*Bantuvat, bantovať. Čosi ma počíná (v) bruse bantuvat. Jako s' sa opovážil túto osobu bantuvat! Minulěj noci nás kmiňé bantovali (chceli vykrásti). Ňesprobuj sa mi to vác bantuvat (toho se dotýkati)*“.³⁴ Ojedinele sme našli príklady hesiel zaznačených na margu pôvodnej verzie, ktoré sa do prepracovanej štruktúry novej verzie slovníka nedostali (napr. heslo *Apúško, apko, otec*; *Bázeň*: „*Bázeň, dze ňěhijě kázňe, tam ňěhije bázňe*“³⁵ a ďalšie). Zaznamenali sme aj prípad, keď v novej verzii chýba jeden význam – pri hesle *baba* absentuje význam „*baba – koláč na pekáci pečeny*“,³⁶ ktorý v pôvodnej verzii tvorí samostatné heslo. Pri porovnávaní obsahu jednotlivých hesiel zistujeme, že niektoré sú v novej verzii doplnené: „*Bajka, pohádka. To je len taká bajka, ništ v tom pravdy není*“;³⁷ oproti novej verzii: „*Bajka, pohádka, smyšlená věc. To je len taká b., ništ (v) ton pravdy ňenijě*“.³⁸ Podobne heslo *dom* v prepracovanej verzii z roku 1913 L. V. Rizner doplnil o informáciu etnografického charakteru v češtine: „*Domy stavějí domácí místři z vepřovic aneb nastloukají je z hlíny. „Místři“ konají práci zednickou, tesařskú a mnohdy také truhlarskou. Dřevěných domů – kromě jedného v Podhradí již nikde není. Krytby jsou šindelové, škrýdlarové, bridlicové, eternitové a daškové, jakové byly do nedávna všechny. Lámenic bošácké domy nemají*“.³⁹ V novej verzii pribudli aj niektoré nové heslá, napr. *Anulienka*,⁴⁰ *bohužál*,⁴¹ *buchárňa*,⁴² *capit*,⁴³ *cuchcit*,⁴⁴ *česný*,⁴⁵ *dotklivý*,⁴⁶ *dotralágat*,⁴⁷ *drevenný deň*⁴⁸ a iné, čomu nasvedčuje aj rozsah prepracovaného slovníka. Môžeme tak skonštatovať základné pravidlá, ktorými sa Rizner riadil pri prepracovávaní svojho diela: doplnil všetky poznámky z marga pôvodnej verzie, výklady významov hesiel prepísal do češtiny, doplnil niektoré opisy významov a pridal aj nové heslá.

Uvedené príklady ukazujú, že L. V. Rizner významy lexém ilustruje bohatými exemplifikáciami z ľudovej reči, uvádza najfrekvencovanejšie slovné spojenia s vysvetľovaným slovom, zväčša pridáva

³¹ LA SNK v Martine, signatúra C 992, s. 6 (podľa pôvodnej paginácie rukopisu z roku 1896).

³² LA SNK v Martine, signatúra C 992, s. 8 (podľa pôvodnej paginácie rukopisu z roku 1896).

³³ Všetky ukážky z Riznerovho rukopisu uvádzame vo vernom odpise.

³⁴ LA SNK v Martine, signatúra C 992, s. 12 (podľa pôvodnej paginácie rukopisu z roku 1896).

³⁵ Ústredná knižnica SAV, signatúra S 22573, s. 10 (podľa pôvodnej paginácie rukopisu z roku 1913).

³⁶ LA SNK v Martine, signatúra C 992, s. 15 (podľa pôvodnej paginácie rukopisu z roku 1896).

³⁷ LA SNK v Martine, signatúra C 992, s. 7 (podľa pôvodnej paginácie rukopisu z roku 1896).

³⁸ LA SNK v Martine, signatúra C 992, s. 11 (podľa pôvodnej paginácie rukopisu z roku 1896).

³⁹ Ústredná knižnica SAV, signatúra S 22573, s. 9 (podľa pôvodnej paginácie rukopisu z roku 1913).

⁴⁰ Ústredná knižnica SAV, signatúra S 22573, s. 101 (podľa pôvodnej paginácie rukopisu z roku 1913).

⁴¹ Ústredná knižnica SAV, signatúra S 22573, s. 4 (podľa pôvodnej paginácie rukopisu z roku 1913).

⁴² Ústredná knižnica SAV, signatúra S 22573, s. 28 (podľa pôvodnej paginácie rukopisu z roku 1913).

⁴³ Ústredná knižnica SAV, signatúra S 22573, s. 44 (podľa pôvodnej paginácie rukopisu z roku 1913).

⁴⁴ Ústredná knižnica SAV, signatúra S 22573, s. 49 (podľa pôvodnej paginácie rukopisu z roku 1913).

⁴⁵ Ústredná knižnica SAV, signatúra S 22573, s. 59 (podľa pôvodnej paginácie rukopisu z roku 1913).

⁴⁶ Ústredná knižnica SAV, signatúra S 22573, s. 72 (podľa pôvodnej paginácie rukopisu z roku 1913).

⁴⁷ Ústredná knižnica SAV, signatúra S 22573, s. 107 (podľa pôvodnej paginácie rukopisu z roku 1913).

⁴⁸ Ústredná knižnica SAV, signatúra S 22573, s. 107 (podľa pôvodnej paginácie rukopisu z roku 1913).

⁴⁹ Ústredná knižnica SAV, signatúra S 22573, s. 112 (podľa pôvodnej paginácie rukopisu z roku 1913).

aj opis významu (synonymický, vecno-významový, vymedzujúci opis).⁵⁰ Pozoruhodná je skutočnosť, že slovník obsahuje veľké množstvo mimojazykových informácií, čím chce autor poukázať na širšie súvislosti opisovaných javov, a to najmä pri lexémach, ktoré obsahujú aj kultúrny kód. K heslám, ktoré sú spojené napríklad s magickými obradmi, magickými rastlinami, ľudovým liečením, poverami dopĺňa i širšie kultúrno-sémantické kontexty, pripája zariekacie formuly, spôsoby liečenia chorôb, zaznamenáva frazémy i folklórne rozprávania, hádanky, ľudové piesne a hry, s ktorými je späté oporné heslové slovo. Prvú verziu slovníka dokonca sám autor uvádza podtitulom *Slovník dialektický, obsahujúci slová, idiomatizmy, frázy, príslovia, porekadlá, prirovnania, hádky, povery, čary, obyčaje, hry a prízviská obyvateľov na Bošáckej doline počuté*. Pri hesle *baba* zaznamenáva popri všetkých významoch slova aj frazémy, v ktorých je použité toto oporné slovo („*Baba ot čerta horšia. Kde čert nemůže, ta postrčí starú babu.*“⁵¹). Pridáva aj úryvok z ľudovej piesne: „*Ľepo jdeť já k starej babe (f) sobotu. Stará baba má len dycky robotu.*“ (Zp.).⁵² Navyše na margo vedľa hesla *baba* pripisuje aj poznámku – opis ľudovej hry „na slepú babu“: „*Hra na „slepú babu“.* *Hra táto prevádza sa v dajakej miestnosti. Prvou „slepou babou“ je ten lebo tá, na koho los padne. Dieťaťu tomu ručníkom zaviažu sa oči a tak musí ostatných hľadať. Keď niekoho, obyčajne dajakou paličkou namatá a uhádne jeho meno, vtedy ostane „slepou babou“ nájdený.*“⁵³ V druhej verzii slovníka z roku 1913 sa analogický text z marga prvej verzie uvádza už v podobe samostatného hesla s výkladom v češtine: „*Baba Slepá. Hra na „Slepú babu“.* *Hra táto provází se v nejaké místnosti. Prvou „slepou babou je ten nebo tá, na koho los padne. Dítěti tomu šátkou zavážou se oči a tak musí ostatních hledati, Když někoho, obyčejně nějakou hůlkou, nahmatá a uhádne jeho jméno, vtedy zustane „slepou babou“ nalezený.*“⁵⁴ Z uvedeného opisu lexémy *baba* nepochybne vychádza na povrch špecifickosť Riznerovho spracovania lexikálneho materiálu, a to jeho kulturologický, etnografický a etnolingvistický rozmer, na ktorý by sme chceli upozorniť podrobnejšie. Uvedieme preto niekoľko ďalších príkladov z viacerých oblastí ľudovej kultúry, ktoré sú súčasťou výskumnej paradigmy súčasnej etnolingvistiky.

Pri hesle *duch, duša* nachádzame text: „*Duše zjavujú sa v rozličných spôsoboch, ale iba na okamženie, a zase zmiznú. Duše nekrštených dieťok „nedokrščať“ zjavujú sa jako „svetlonosi“, svetom sa potlkajú, túľajú. Duša „hriechov zbavená“ zjavuje sa v podobe bielej holubice, duša hriešnikova, zločincova v podobe čierneho havrana.*“⁵⁵ Lexému *čary* vysvetľuje takto: „*Snád' v žiadnom druhu čarodejstva nie je toľko rozmanitosti, jako práve pri ľúbezných čarach. Málo je žien, ktoré by v ľúbezných veciach, bars aj len žartom, nebyly nikdy tej ktorej „šťastnej“ zelinky k čarom potrebovaly. Za najobyčajnejšie šťastné zelinky k ľúbezným čarom sú, jak len možno, v noci na Jána nie obyčajným spôsobom sbierané, a velice bedlivo dakde v priečinku šatnej truhly ukryté: tolija, všetkým zelinám mati (Potentilla opaca!), hľad' na mňa (Listera ovata), traslica (Briza media), laskavec (Asplenium Trichomanes), ľúbenička l. ľúbeník (Hypericum perforatum); dobrá mysel' (Origanum vulgare). Pri sbieraní týchto zelin každá sa istým veršíkom zarieka, aby len v zavdanom páde očakávanú službu konala. Tak: Dobrá mysel' – aby milý prišiel“; „Tolija, dobrá zelina, ktosi ňou čaruje, veru nebanuje“.* (J. L. H., *Mag. Rastliny Sl. P. V 1884 p. 62.*). *Čary stratia svoju moc, keď sa tri razy na ne napľuje.*“⁵⁶ Na uvedenom príklade dokumentujeme, že E. Rizner využíva etnografické údaje nielen zo svojich vlastných výskumov a skúseností, ale využíva aj publikované príspevky iných autorov a odkazuje na ne v bibliografickom údaji. Často sa opiera najmä o príspevky J. E. Holubyho, ktorý svoj výskum

⁵⁰ Viac o typoch výkladu významov pozri Ripka, I.: Ľudovít V. Rizner a jeho Bošácky nárečový slovník, c. d., s. 347.

⁵¹ LA SNK v Martine, signatúra C 992, s. 7 (podľa pôvodnej paginácie rukopisu z roku 1896).

⁵² LA SNK v Martine, signatúra C 992, s. 7 (podľa pôvodnej paginácie rukopisu z roku 1896).

⁵³ LA SNK v Martine, signatúra C 992, s. 7 (podľa pôvodnej paginácie rukopisu z roku 1896).

⁵⁴ Ústredná knižnica SAV, signatúra S 22573, s. 5 (podľa pôvodnej paginácie rukopisu z roku 1913).

⁵⁵ LA SNK v Martine, signatúra C 992, s. 90 (podľa pôvodnej paginácie rukopisu z roku 1896).

⁵⁶ LA SNK v Martine, signatúra C 992, s. 48 (podľa pôvodnej paginácie rukopisu).

robit mnoho rokov v Bošáckej doline. Tak je to aj pri výklade ľudového pomenovania choroby čemer, ktorý obsahuje aj spôsob, akým sa ľudia z ochorenia liečili: „Čemer, ktorý poznáva sa po hrčkách v zápästí povstalých, rozotierajú slinami. – Niektorí ľudia mávajú často č. a trpelive podrobujú sa komickéj, ale boľastnej masáži. Najdú sa ženy, ktoré vedú výborne čemer „stierať“, ale i muži rozumejú sa do toho. Polapia jednou rukou očemeranému dľaň, a druhou naslineným palcom od zápästia hore celou silou tlačia žily, „aby sannutú krv roztlačili“; zatým silný chlap popadne pacienta od chrbta a zatrasa nim, až to všetko praští. Ešte drastickejšie stieranie čemeru videl som, ktoré konal si pacient sám tak, že celou silou drhnuť si ruku od zádlania hore, o kraj stola! Keď očemeraný dá si takto ruky kapitálne vydrhnúť a celou silou domadžať a sťa vrece sa vynatriasať: má dušu na mieste a je po čemeri! (J. L. H. *Názvy chorôb a ľudu Bošáckej doliny*. Sl P.XI, 1891. P. 154.).⁵⁷

Z okruhu nárečových nominácií chorôb uvedieme ešte príklad, ktorým upozorníme aj na latinské ekvivalenty ľudového pomenovania choroby: „*Belmo. Spallo mu belmo z očí. (poznáva svoj blud). Belmo (albugo oculi) sháňajú tak, že si vička potierajú hadím sadlom. Najlepšie je z hada pred Jurom chyteneho. B. rožného statku zafukujú liadkom na prach potlčeným.*“⁵⁸ Aj ďalší príklad z okruhu pomenovaní chorôb informuje o širokých kontextoch, ktoré sa spájajú s opisovaným neduhom, ako je pôvod choroby a spôsoby jej liečenia: „*Bradavica, bradovica. Má na nose jako ljéskovec bradavicu. Dľa domnenia ľudu, povstanú bradavice na rukách tým, keď si kto ruky umýva vo válovcí, z ktorého kury vody pľjavajú. Mimo magických prostriedkov užíva sa proti bradaviciam potieranie ich štavou žabieho mlieka (Euphorbia Cyparissias a E. Esula). Bradavice vraj srezávať neslobodno, lebo kam sa dostane na ruku len špetka krve z rany, povstane z toho bradavica či kuracia riť (J. L. Holuby, *Názvy chorôb u ľudu Bošáckej doliny*. Sl. Pohl. XI. 1891. P. 151.). B-e aby sa ztratily, treba na schode mesiaca obtierať o stenu. Proti bradaviciam na rukách má byť najvýbornejším prostriedkom: ísť do kostola, a keď kňaz pri omši spieva oremus, vtedy mlčky ošúchať bradavice hore kostolným múrom. (J. L. H. *Čarod. zariekania a kliatby u slov. ľudu*. Slov. Pohl. IV. 1883. P. 49.)⁵⁹ Okrem uvedených ľudových pomenovaní chorôb v Riznerovom diele nájdeme množstvo iných, ktoré sú vždy podrobne z rozličných aspektov komentované – napr. *hodonka*, *zimnica*,⁶⁰ *ochvat*,⁶¹ *úrek*, *urečnejé*, *urknúť*, *uhranúť*,⁶² *vred*, *zrádnik*,⁶³ *svrab*,⁶⁴ *host'ec*⁶⁵ a pod.*

Nemožno si nevšimnúť, že *Dialektický slovník bošácky* je vhodným prameňom na výskum lexikálnych polí botanickej a farmaceutickej nomenklatúry. E. V. Rizner uvádza aj latinský ekvivalent z okruhu fytoným, napr. pri hesle *besný*: „*Keď niekoho besné zviera (pes) pokúše, vtedy ranu vymývajú cesnakovou štavou a odvarom tisového dreva (Taxus bacata), obkladajú ju poprelupovanými bielymi fazuľkami, a keď môžu z toho zvieraťa, ktoré patričného pokúsalo, srsti dostať, teda touto ranu okiadzajú.*“⁶⁶ Lexikálny materiál však poskytuje množstvo takýchto príkladov (*psí jazýček* – *Plantago lanceolata*,⁶⁷ *breza* – *betula alba*,⁶⁸ *brečtlen* – *Hedera helix*⁶⁹ a pod.).

V súvislosti so žánrovým spektrom slovesného folklóru sú v úlohe exemplifikátora najviac frekventované paremiologické žánre (príslovia a porekadlá) a ľudové piesne. Významy niektorých lexém

⁵⁷ LA SNK v Martine, signatúra C 992, s. 50 (podľa pôvodnej paginácie rukopisu).

⁵⁸ LA SNK v Martine, signatúra C 992, s. 16 (podľa pôvodnej paginácie rukopisu).

⁵⁹ LA SNK v Martine, signatúra C 992, s. 29 (podľa pôvodnej paginácie rukopisu).

⁶⁰ LA SNK v Martine, signatúra C 992, s. 136-137 (podľa pôvodnej paginácie rukopisu).

⁶¹ LA SNK v Martine, signatúra C 992, s. 383 (podľa pôvodnej paginácie rukopisu).

⁶² LA SNK v Martine, signatúra C 992, s. 640 (podľa pôvodnej paginácie rukopisu).

⁶³ LA SNK v Martine, signatúra C 992, s. 662 (podľa pôvodnej paginácie rukopisu).

⁶⁴ LA SNK v Martine, signatúra C 992, s. 590 (podľa pôvodnej paginácie rukopisu).

⁶⁵ LA SNK v Martine, signatúra C 992, s. 144 (podľa pôvodnej paginácie rukopisu).

⁶⁶ LA SNK v Martine, signatúra C 992, s. 18 (podľa pôvodnej paginácie rukopisu).

⁶⁷ LA SNK v Martine, signatúra C 992, s. 26 (podľa pôvodnej paginácie rukopisu).

⁶⁸ LA SNK v Martine, signatúra C 992, s. 31 (podľa pôvodnej paginácie rukopisu).

⁶⁹ LA SNK v Martine, signatúra C 992, s. 30 (podľa pôvodnej paginácie rukopisu).

v slovníku E. V. Rizner ilustruje aj príkladmi ľudových hádaniek: „Čo je to za zvjera: ráno chodzí o štyrých nohách, na polenňe o dvúch a večér o troch? Nemluvíňa, vek mladý, vek starý (=človek). Vy-rósla hólka (...)na hólce gulka (hlava) na gulce háj (vlasy) pod hájom vidy (oči), pod vidy fuky (nos), pod fuky žery (ústa) pod žery bery (ruky) pod bery klaky (nohy) pod klaky flaky (podošva) = človek.⁷⁰ Pri lexéme *blato* uvádza: „Čo robí pábno, keď prší? (blato).“⁷¹ Obsiahly súbor hádaniek z rozličných tematických okruhov sa nachádza pri hesle *hádanka*.⁷²

Naratívne žánre ľudovej prózy sú zastúpené aj zmienkou o etiologickej (resp. etymologickej) legende, ktorú Rizner preberá od E. Holubyho⁷³ a vysvetľuje tak etymológiu pomenovania rastliny v ľudovom prostredí známej ako *bezvršník*: „*Bezvršník* – kvitával kedysi nielen z bokov, ale aj zo samého vrcholu hýľ'a, ale jak mu sv. Peter vrch odstrelil, od tej doby len z pazúch listov a z bokov vyháňa kvety, z vrcholu ale nikdy.“⁷⁴ Niektoré povery E. Rizner v slovníku ilustruje prerozpráváním konkrétneho poverového rozprávania.⁷⁵ Štúdium slovníka a excerpčia lexém s tzv. kultúrnym kódom prináša pomerne ucelený obraz o rozličných javoch slovenskej ľudovej kultúry, zaznamenáva folklórne texty rozličných žánrov. Za zmienku z hľadiska etnolingvistického výskumu stojí aj obsiahly súbor demonologém a mytologém zaznamenaných v skúmanom rukopisnom slovníku. Excerptiou demonologém získame informácie nielen o nomináciach démonologických bytostí, ale aj o ich extralingvistických kontextoch – zovňajšku, funkciách a spôsoboch ochrany pred nimi: „*Bjélé panny*. O tých hovori sa, že v letných nociach po humnách spievajú;⁷⁶ *Bosorka, čarodejnica, stryga*. Kto chce videť a poznať bosorky, nech od Lucie do Šted. Večera každý deň čo len za chvíľku robí stolček tak, aby bol do Št. večera hotový. Keď si tento stolček po Štedrom večeri na polnočnú utiereň vezme do kostola a tam si naň sadne, vidí všetky bosorky, chrbtom k oltáru obrátené; ale nesmie čakať kňazovho požehnanja, lebo po požehnaní vychytili by mu bosorky ten stolec a zle by ho doriadili (J. L. H., *Magické recepty z Boš. doliny a okolia*. Sl. P. XII 1892. 37.)⁷⁷ Z démonologickej lexiky spomenieme ešte niekoľko príkladov – *vila*;⁷⁸ *svetlonos*;⁷⁹ *šarkan, škrátek, zmok*;⁸⁰ *bohyňa*;⁸¹ *veščec, veščica*⁸² a pod.

Ukazuje sa, že Riznerov nárečový slovník je z hľadiska výskumu ľudovej kultúry nevyčerpatelný. Heslové slová pomenávajúce sviatky cirkevného roka, ktoré sú v tradičnom prostredí spojené s množstvom zvykov a povier, nezostávajú v slovníku nezaznačené: „*Zvyky na Veľkú noc* „*Ktorá dievka vo veľkonoční pondelok, alebo mládenec vo veľkonoční útorok, nedá sa vrbovým šibákom vyšibat, dostane svrab lebo hostec. Vo veľkonoční pondelok vytrhuje dievka z cudzej strechy došok, prijdúc s nim domov, chyti ho do pravej ruky „za hlavu“, zapáli a tri razy sa s nim po izbe zatočí, aby vraj, ako ten plameň a iskry po izbe lietajú, i za ňou tak mládenci lietali. Veľkonoční pondelok hneď z polnoci chodievajú dievky na „šťasné vody“, ktorými potom polievajú izby, pytvori a priedomie, „aby sa od ich celého stavaňa šťasie neodvrátilo.“ Keď dievky „šťasné vody“ načierajú, takto čarujú: Vítaj, zavítaj, voďenko čistá, voďenko bystrá! Otkal ty vyťekáš? Od Jordána miesta, ode Pána Krista, len ty mňa dožeň, moc prevelice šťastá. Jak ty bežíš a pospjéchaš, aby aj za mňú bežáli, by aj*

⁷⁰ LA SNK v Martine, signatúra C 992, s. 56 (podľa pôvodnej paginácie rukopisu).

⁷¹ LA SNK v Martine, signatúra C 992, s. 22 (podľa pôvodnej paginácie rukopisu).

⁷² LA SNK v Martine, signatúra C 992, s. 121 (podľa pôvodnej paginácie rukopisu).

⁷³ Mjartan, J.: Jozef Ľudovít Holuby. Národopisné práce. Bratislava: Vydavateľstvo Slovenskej akadémie vied, 1958. 543 s.

⁷⁴ LA SNK v Martine, signatúra C 992, s. 19 (podľa pôvodnej paginácie rukopisu).

⁷⁵ Napríklad povera o odoberaní mlieka kravám (LA SNK v Martine, signatúra C 992, s. 727-728 (podľa pôvodnej paginácie rukopisu)).

⁷⁶ LA SNK v Martine, signatúra C 992, s. 20 (podľa pôvodnej paginácie rukopisu).

⁷⁷ Ústredná knižnica SAV, signatúra S 22573, s. 33 (podľa pôvodnej paginácie rukopisu z roku 1913).

⁷⁸ LA SNK v Martine, signatúra C 992, s. 654 (podľa pôvodnej paginácie rukopisu).

⁷⁹ LA SNK v Martine, signatúra C 992, s. 589 (podľa pôvodnej paginácie rukopisu).

⁸⁰ LA SNK v Martine, signatúra C 992, s. 592 (podľa pôvodnej paginácie rukopisu).

⁸¹ LA SNK v Martine, signatúra C 992, s. 25 (podľa pôvodnej paginácie rukopisu).

⁸² LA SNK v Martine, signatúra C 992, s. 653 (podľa pôvodnej paginácie rukopisu).

za mňú pospjéchalí šecci mlád'enci, šecci dovci, horňi, dolňi i prespolňi. " Kto od Zeleného štvrťka do Vzkriesenia váre nejie, tomu za to p. Boh všetky hriechy odpustí."⁸³ Vyčerpávajúci je i opis Veľkého piatka, Štedrého dňa, sv. Lucie, sv. Ondreja a pod.

Hodnotu Riznerovho materiálu pre využitie v etnolingvistikom výskume bezpochyby ilustrujú vybrané príklady. Ide o významné lexikografické dielo našej kultúrnej minulosti a napriek tomu, že zaznamenáva len dobový stav nárečia konkrétnej oblasti, stalo sa pramenným materiálom na výskum slovenských nárečí, množstvo zapísaných frazeologických jednotiek a ďalších útvarov ľudovej slovesnosti bolo inkorporovaných do reprezentatívnych dobových zbierok folklórneho materiálu. Riznerov *Dialektický slovník bošácky* napriek jeho úzkej regionálnej zaradenosti môžeme považovať za nadregionálnu pamiatku slovenského písomníctva, ktorá poskytuje informácie o dobovom obraze života tradičného spoločenstva z hľadiska štúdia nehmotného kultúrneho dedičstva.

Ludovít V. Rizner's *Dialektický slovník bošácky* as an Inexhaustible Source of Ethnolinguistic Research

Katarína Žeňuchová

This study is dedicated to lexicographical texts of Ludovít V. Rizner, *Dialektický slovník bošácky*, points to the circumstances behind its origin and the need for two versions of these manuscripts (from 1896 and from 1913), using available texts from the author (correspondence, diary). Author of this study sets the goal to show more information about today's use of this manuscript in Slovak dialectological research and to offer lesser used passages written by Rizner concerning extralinguistical and broader contextual characteristics of explained phenomena. The main theme of this paper are excerpted examples of Rizners dictionary, which offer wide possibilities for ethnolinguistical research.

⁸³ LA SNK v Martine, signatúra C 992, s. 649-650 (podľa pôvodnej paginácie rukopisu).